

УДК 726.5 (477)

Завада В.Т.,
доцент КНУБА

ДЕЯКІ ПЕРВИННІ ФОРМИ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ТРАДИЦІЙНОГО ВІТЧИЗНЯНОГО ХРАМОБУДУВАННЯ

Анотація: у статті розглядаються деякі характерні приклади первинних форм територіальної організації традиційного храмобудування України.

Ключові слова: первинний, форми, традиційний, культовий, будівництво, територіальний, організація.

Серед найпомітніших тенденцій у розвитку сучасного зодчества особливе місце посідають надзвичайно різноманітні за своїм характером пошуки тих чи інших версій нового регіонального стилю (середземноморського, балеарського, тайського, тропічного та ін.) як своєрідна реакція на дедалі більшу глобалізацію практично всіх ланок життя суспільства (і, зокрема, уніфікацію архітектурного середовища) [1]. Незважаючи на появу цілої низки цікавих творів зазначеного спрямування, більшість цих спроб не відрізняється цілеспрямованим системним характером, відштовхуючись, як правило, від інтуїтивного сприйняття кожним зодчим особливого етнокультурного, архітектурно-ландшафтного та художньо-стильового контексту об'єкта проектування. Цілком природно, що розрізнений, суб'єктивний та здебільшого разовий характер подібних пошуків свідчить про доцільність звернення майстрів сучасної архітектури до багатовікового досвіду будівельного мистецтва і, зокрема, більш уважного вивчення закономірностей формування його усталеної в часі територіальної організації.

Особливий інтерес в цьому відношенні становлять, зокрема, дослідження територіальних відмінностей у традиційній будівельній культурі, яка у багатьох країнах світу (і, зокрема, в Україні) знайшла своє відображення у різноманітних типах дерев'яних споруд (громадських, житлових, господарських, інженерних, фортифікаційних тощо). Найбільший інтерес серед них викликає у дослідників традиційне культове будівництво, що цілком природно з погляду на винятково важливу роль сакральних споруд та сакральної функції в цілому у житті будь-якого суспільства незалежно від різниці у розвитку його соціально-економічних відносин, відмінностей політичного устрою або етноконфесійних особливостей. Не заглиблюючись у досить складну і неоднорідну картину розвитку історико-архітектурної регіоналістики, необхідно відзначити, що вивчення традиційного вітчизняного храмобудування в цьому аспекті має свою особливу і надзвичайно насичену історію, детальніше розглянуту автором в іншому дослідженні [2].

Найбільш важливий висновок цього дослідження полягає, на наш погляд, у тому, що територіальна організація традиційного сакрального будівництва України відрізняється особливим ієрархічним характером, утворюючи досить складну систему різних регіональних шкіл, менших за масштабами локальних течій та невеликих будівельних осередків. На жаль, ці важливі спостереження і висновки охоплюють тільки деякі райони Українських Карпат, Волині, Полісся і, певною мірою, Слобожанщини, в той час як регіональне осмислення таких своєрідних в культурно-історичному та архітектурно-художньому відношеннях регіонів України як Полілля, Наддніпрянщина, Буковина або Погориння і досі залишається на рівні констатації суто загальних характеристик традиційного храмовбудування на території вищезгаданих історичних областей. Аніскільки не заперечуючи необхідності вивчення цього явища у такому класичному ракурсі, нижче ми спробуємо зупинитися на виявленні його первинних основ, тим паче що подібний «погляд знизу» цілком відповідає найновітнішим тенденціям та напрямам зарубіжної та вітчизняної історіографії на зразок «нової локальної історії» або «мікроісторії» [3].

Слід зазначити, що виявлення первинних форм територіальної організації традиційного сакрального будівництва України, як і дослідження цього явища в цілому, багато в чому ускладнюється його недостатнім і досить фрагментарним відображенням у допоміжних джерелах (археологічних, літературних, архівних, іконографічних). На відміну від інших історичних видів будівель (насамперед, мурованих), існуючі відомості про будівництво українських дерев'яних храмів вичерпуються нечисельними контрактами, описами, стилізованими малюнками або кресленнями окремих споруд, не даючи цілісних уявлень про багатовікову еволюцію і, тим паче, внутрішню структуру цього унікального явища. До цього слід додати, що попри виняткову історичну цінність вищезгаданих допоміжних джерел, вони, як правило, не фіксують особливих ознак і деталей архітектурно-художнього і конструктивного рішення кожної будівлі, пов'язаних з діяльністю певного народного майстра або будівельного осередку. За таких обставин чи не єдиною об'єктивною підставою для виявлення первинних форм територіальної організації традиційного храмовбудування залишається такий загальноновизнаний і перевірений багатьма поколіннями дослідників цього явища метод вивчення і оцінки старовинних зразків дерев'яного зодчества як їх натурне обстеження [4].

Незважаючи на первинний і багато в чому емпіричний характер подібних досліджень саме вони дозволили виявити цілу низку невеликих, споріднених в архітектурно-художньому та конструктивному відношеннях груп дерев'яних храмів, які слід пов'язувати з початковими формами територіальної організації традиційного храмовбудування України. Чи не найбільш показовими в цьому відношенні є три зведені майже водночас (40-і рр. XIX ст.) та розташовані в

межах порівняно невеликого географічного ареалу сакральні будівлі – церква Параскеви у Липках 1841 р. Гоцанського району, Михайлівська церква 1843 р. у Поліському (кол. Погоріловка) Березнівського району (обидві – Рівненської області) та церква Різдва Богородиці 1847 р. Новоград-Волинського району на Житомирщині (рис.1). «Найстаршою» серед них є архітектурна пам'ятка у селі Липки, яка являє собою класичний тридільний одноверхий храм волинського типу з гранчастою апсидою, а також властивими для класицистичного етапу розвитку цієї регіональної архітектурної школи приземкуватими пропорціями та деяким спрощенням декоративно-пластичного рішення. Разом з тим, церква Параскеви відрізняється дещо нетрадиційним рішенням приміщення ризниці, північна стіна якої завдяки витягнутим в плані пропорціям сприймається як органічне продовження північної стіни центрального об'єму, надаючи загальній композиції пам'ятки більш цілісного та завершеного вигляду.

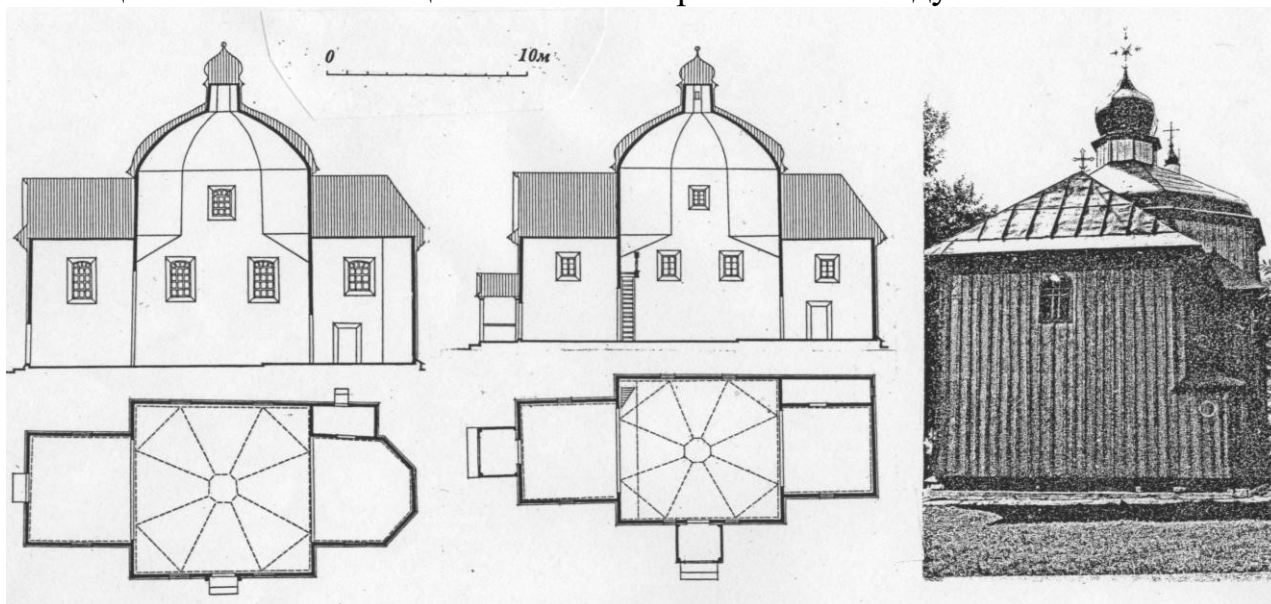

Рис.1. Будівлі народного майстра Івана Ничипорука: церква Параскеви 1841 р. у с.Липках на Рівненщині (ліворуч); Михайлівська церкви 1843 р. у с.Поліському Рівненської області (в центрі); церква Різдва Богородиці 1847 р. у с.Жолобному на Житомирщині.

Через два роки у розташованому у 12 км від Липок селі Погоріловка (зараз Поліське) було зведено Михайлівську церкву, яка незважаючи на більш просту, ніж у розглянутій вище пам'ятці, прямокутну в плані форму вівтарного зрубу, повторила не лише композиційну схему тридільного одноверхого храму, але й використаний в ній своєрідний прийом влаштування ризниці. І, нарешті, у 1847 році у селі Жолобне на Житомирщині (у 30 км від Липок) з'явився ще один, третій, зразок дерев'яного храму з ризницею липківського типу – церква Різдва Богородиці, зведена згідно з архівними джерелами «майстром селянином с.Липок Рівненського повіту Іваном Ничипоруком» [5]. Наукова цінність цього

архівного свідчення полягає не тільки у тому, що воно повертає нам з минулого ім'я ще одного народного будівничого, але й пояснює причини виділених нами вище спільних рис в архітектурі храмів у Липках, Поліському та Жолобному, пов'язаних з діяльністю цього майстра.

Як зазначалося раніше, подібні історичні свідчення зустрічаються досить рідко і головними підставами для виявлення найпростіших форм територіальної організації традиційного вітчизняного храмобудування, як правило, виступають три фактори: а) наявність спільних і, що не менш важливо, ексклюзивних рис в архітектурно-художньому та конструктивному рішенні порівнюваних храмів; б) порівняно невеликі географічні відстані між ними і в) незначні відмінності у хронології їхнього будівництва. Зазначеним вимогам цілком відповідають, на наш погляд, два зведені неподалік від міста Дубно (в південно-західній частині Рівненської області) сторіччям раніше від щойно розглянутих пам'яток храми – Миколаївська церква 1740 р. у селі Студянка та Вознесенська церква 1741 р. у селі Шепетин (рис.2). Попри певні відмінності у первісній структурі цих споруд (триверхої у першому та одноверхої у другому випадках) та їх пізніші ремонти, обидва храми відрізняються назвичайно цікавою конструкцією склепінчастого перекриття центрального зрубу. Унікальність зазначеної конструкції полягає у тому, що ширина рубленого залому вище його основи починає збільшуватися, повторюючи зовнішню форму центрального верху з характерним бароковим ковніром. Подібний прийом влаштування склепінчастого перекриття в жодному іншому дерев'яному храмі України, крім щойно згаданих, не зафіксований, що дозволяє пов'язувати будівництво церков у Студянці та Шепетині з особливою авторською манерою одного майстра (поки що, на жаль, безіменного).

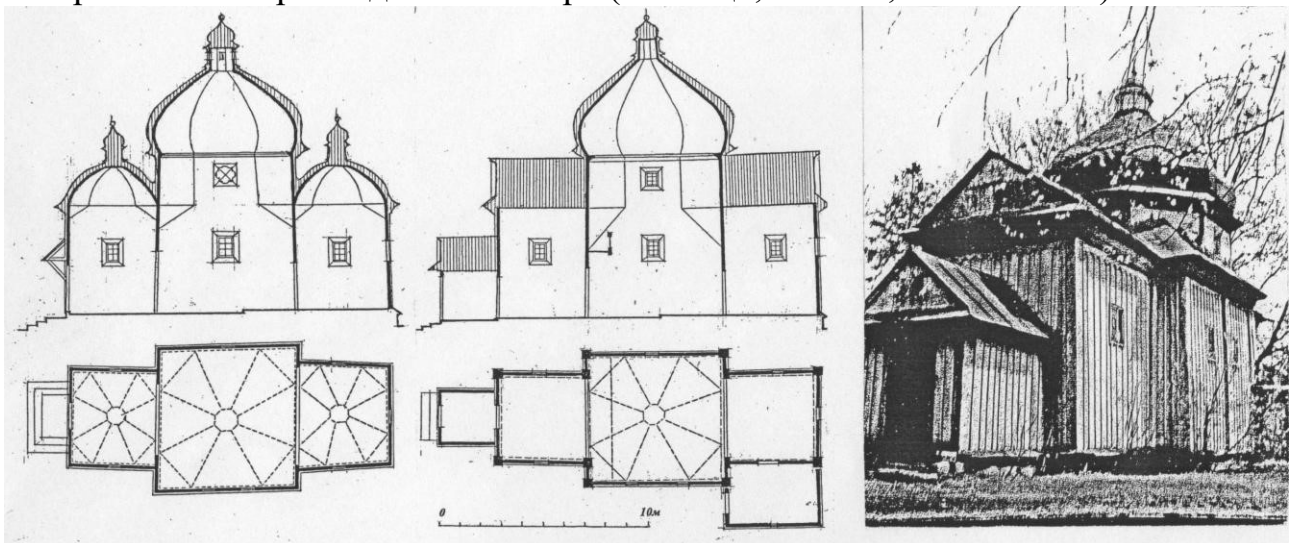

Рис.2. Миколаївська церква 1740 р. у с.Студянці Рівненської області (ліворуч, реконструкція автора) і Вознесенська церква 1741 р. у с.Шепетині Рівненської області (в центрі та праворуч).

Не менш показовим в цьому відношенні є порівняння двох розташованих неподалік від міста Рівне на відстані 5 км одна від одної пам'яток дерев'яного зодчества XVIII ст. – Дмитрівської церкви 1757 р. у Городищі і Михайлівської церкви 1767 р. у Великому Житині. Як і в розглянутих вище прикладах, обидва храми зведені за однаковою композиційною схемою, складаючись з послідовно розташованих з заходу на схід приміщень бабинця та нави чотирикутної в плані форми, а також гранчастого вівтаря. Досить традиційно вирішене й перекриття східного і центрального зрубів, яке в першому випадку являє собою найбільш простий, однозаломний, варіант верху восьмикутної в плані форми, а в другому – більш складну конструкцію верху рубленого восьмигранного верху з двома заломами. Зовсім інакше в обох пам'ятках вирішене перекриття західного зрубу у вигляді невисокої каркасної бані з плоскою стелею в інтер'єрі, яка ззовні до найменших деталей повторює форму і пропорції однозаломного склепінчастого верху над їх східним зрубом. Звичайно ж, копіювання в каркасній конструкції зовнішньої форми рублених верхів відоме і в деяких інших лерев'яних храмах України, проте цей прийом, як правило, використовується над обома бічними зрубами, не порушуючи тим самим традиційної для них симетрії в організації внутрішнього простору та конструктивній схемі будівлі. «Порушення» згаданої традиції водночас у городищенському і великожитинському храмах, як і решта перелічених вище ознак їхньої спорідненості (в архітектурі, місці і хронології будівництва тощо), знов-таки дозволяють пов'язувати їхню появу з діяльністю одного майстра.

Звичайно, перелік таких невеликих споріднених груп дерев'яних храмів, ототожнюваних в цій статті з первинними формами територіальної організації традиційного вітчизняного храмовбудування, можна було б продовжувати і далі. Проте не менший інтерес в цьому відношенні становлять деякі унікальні зразки українського дерев'яного зодчества, для яких (принаймні, поки що) не вдалося знайти будь-яких архітектурних аналогів і, тим паче, їхнього місця у структурі досліджуваного феномену. З погляду на неодноразово згадуваний нами раніше критерій нестандартності і навіть часткової невідповідності подібних будівель класичним канонам традиційного храмовбудування України кращого прикладу такої пам'ятки ніж Покровська церква 1711 р. у с.Збитині Дубнівського району Рівненської області не знайти (рис. 3). Попри досить поширений в цій частині Волині тип тридільного одноверхого храму, поздовжні розміри західного зрубу пам'ятки в плані помітно поступаються поперечним, перетворюючи бабинець збитинської церкви на незвично малий для цього приміщення і, певною мірою, другорядний елемент її загальної композиції. Ця обставина не в останню чергу обумовила композиційне «посилення» західного об'єму храму в середині XIX

ст. прибудовою до нього розвиненого чотириколонного портика з трикутним фронтоном у вінчанні, пізніше додатково обшитого шалівкою.

Проте чи не найбільший інтерес у Покровській церкві викликає своєрідна конструкція рубленого перекриття приміщення нави, хоча ззовні воно мало чим відрізняється від традиційних верхів у дерев'яних храмах волинського типу. І лише в інтер'єрі будівлі з'ясовується, що виявлена на її фасадах восьмерикова основа масивного рубленого залому з двома круглими віконцями у північній та південній стінах є суто декоративною, являючи собою нижню частину єдиного восьмикутного в плані склепінчастого перекриття центрального зрубу. Важливо відзначити, що такий незавершений, рудиментарний, варіант рубленого верху не зафіксований в жодній іншій пам'ятці української дерев'яної архітектури, що в комплексі з рідкісною двозаломною конструкцією горішнього восьмерика дозволяє віднести описану церкву у Збитині до унікальних зразків традиційного вітчизняного храмовбудування. При цьому особливу увагу слід звернути на те, що зазначені вище індивідуальні риси Покровської церкви, як і більшості інших згаданих у статті дерев'яних храмів, простежуються переважно в інтер'єрі цих будівель і були виявлені насамперед завдяки їх натурному обстеженню.

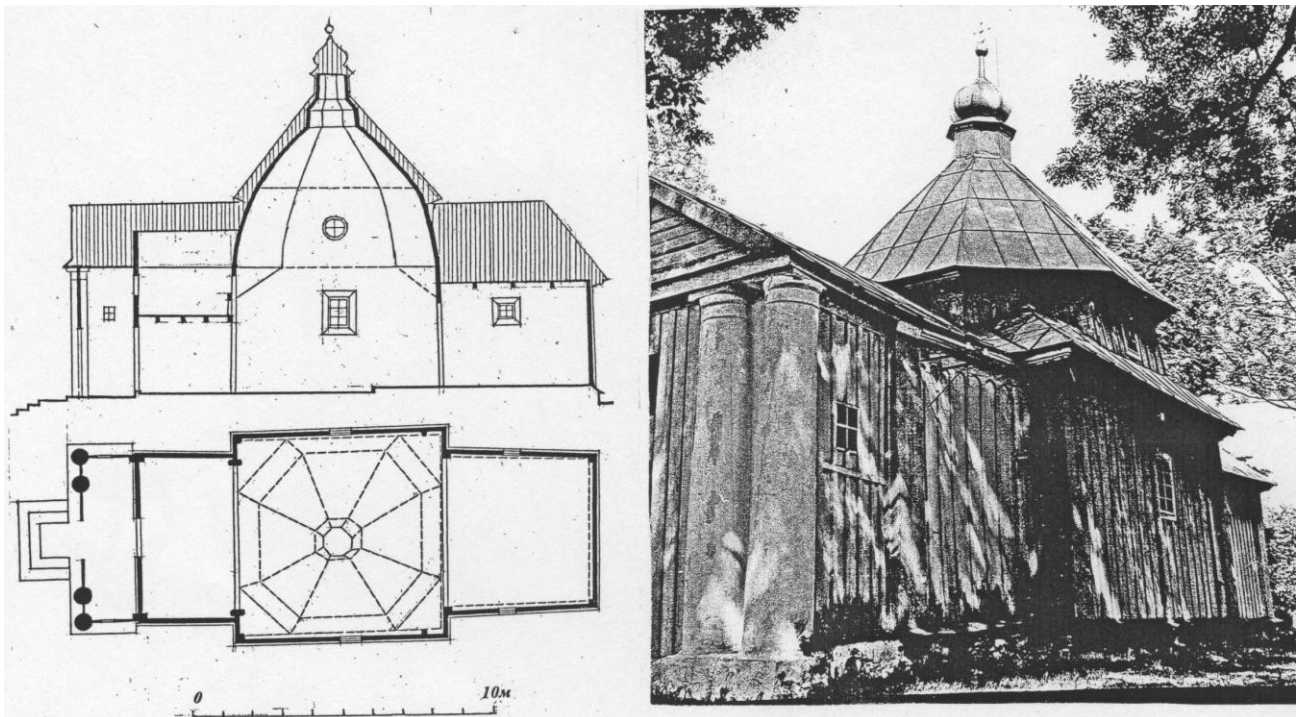

Рис.3. Покровська церква 1711 р. у с.Збитині Рівненської області.

Не меншої уваги заслуговує також ще одна спільна для всіх наведених нами вище прикладів риса – найскладнішим за своїм архітектурно-художнім рішенням, як правило, виступала найстарша у кожній з виділених груп храмів будівля. У першому випадку, наприклад, липківська церква відрізняється від дерев'яних храмів у Поліському та Жолобному більш вишуканою, гранчастою

формою вівтарного зрубу і складнішим, криволінійним, завершенням віконних отворів. Ще більш помітною в цьому відношенні була (до реконструкції др.пол. XIX ст.) перевага студянської церкви над шепетинською, що визначалося не лише складнішою формою віконних отворів, але й влаштуванням над її східним і західним зрубами двох додаткових верхів. Ця ж закономірність простежується і при порівнянні сакральних будівель третьої виділеної нами у статті групи – у Городищі та Великому Житині, перша з яких відрізняється від другої рубленою конструкцією горішнього восьмикутника над навою, складнішою формою віконних отворів і, що найважливіше, влаштуванням вишуканої фігурної арки-вирізу між приміщеннями нави і бабинця. Звичайно, подібну закономірність можна було б пояснити звичайним збігом обставин, проте наймовірнішою її причиною слід визнати використання певного вдалого за своєю архітектурним рішенням храму в якості зразка для зведення інших сакральних будівель та формування завдяки цьому ще однієї локальної групи українських дерев'яних церков.

Підсумовуючи наведену нами у статті низку прикладів «мікроаналізу» (за влучним визначенням відомої київської дослідниці Я.Верменич) традиційного вітчизняного храмовбудування у регіональному аспекті, не можна не звернути увагу на досить вузькі географічні межі ареалу порівнюваних вище сакральних будівель, які за рідким винятком охоплюють лише незначну частину сучасної Рівненської області. Подібне обмеження ареалу дослідження є, на наш погляд, цілком правомірним, адже ця територія відповідає історичному Погоринню – унікальній системі невеликих удільних князівств (Острозького, Дубровицького, Степанського, Пересопницького тощо), яка існувала ще в добу Середньовіччя вздовж стародавнього погоринського шляху. Завдяки вигідному розташуванню ця своєрідна конфедерація потужних міст-держав на зразок Острога або Дубна на протязі багатьох століть знаходилася в епіцентрі найважливіших процесів та подій торговельно-економічного, політичного і культурно-мистецького життя тогочасної Європи, відіграючи помітну роль і в розвитку української культури. Ця особливість вищезгаданого регіону, помножена на універсальний характер найголовніших закономірностей багатовікової еволюції української дерев'яної архітектури, дозволяє розглядати Погориння в якості надзвичайно важливого, хоч і малодослідженого джерела для вивчення первинних форм територіальної організації всього традиційного вітчизняного храмовбудування в цілому. Крім того, подальше вивчення зазначеного феномену в цьому аспекті може істотно вплинути на існуючі зараз уявлення про взаємозв'язок між індивідуальним та колективним чинниками у творчості народних будівничих, спростувавши тим самим дещо застаріле і спрощене протиставлення професіоналізму і аматорства у традиційній будівельній культурі України.

Література:

1. Завада В. До проблеми регіональної своєрідності архітектурного середовища // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. – Вип. 33. – К.: КНУБА, 2013. – С.126–140.
2. Завада В. До питання про територіальну неоднорідність традиційної сакральної архітектури України // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. – Вип. 27. – К.: КНУБА, 2011. – С.14-27.
3. Верменич Я. Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2012.
4. Завада В. До проблеми історико-типологічної атрибуції волинських дерев'яних храмів XVI–XVII століть // Архітектурна спадщина Волині.– Вип. 4.- Рівне, 2014. – С.12-13.
5. ЦДІА України в м.Києві. – Ф. 127. – Оп. 1.

Аннотация

В статье рассматриваются некоторые характерные примеры первичных форм территориальной организации традиционного сакрального строительства Украины.

Ключевые слова: первичный, традиционный, сакральный, строительство, территориальный, организация.

Summary

The article describes some characteristic examples of primary forms of the territorial organization in traditional sacral building of Ukraine.

Keywords: primary, traditional, sacral, building, territorial, organization.

Zavada Viktor

Some primary forms of the territorial organization in the traditional sacral building of Ukraine